

МЕХАНІЗМ ПРОПОЗИЦІЙНО-ДИКТУМНОЇ МОТИВАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВІДІМЕННИКОВИХ ДІЄСЛІВ: КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

У статті з'ясовано мотивацію як наскрізну лінгвопсихоментальну операцію, результатом якої є формування ономасіологічної структури дієслова із притаманним йому значенням, а когнітивним підґрунтям – фрагмент структури знань про позначуване. Зв'язок мотиватора-іменника та дієслівного деривата проєктований на концептуальну реляцію різних компонентів концепту. Тип мотивації українських відіменникових дієслів установлюють залежно від статусу концептуального фрагмента, обраного мотиваційною базою. Відіменникове дієслово, мотивоване пропозиційно, є знаком центральної події ситуації, а його мотиватор – певним її аргументом. Таке перенесення знака аргумента на позначення події за загальним механізмом є метонімічним, оскільки використовується мисленнєва операція посднання мотиватора та деривата за суміжністю. Залежно від компонентів диктумної частини концепту, обраних мотиваторами українських відіменникових дієслів, ми виокремлюємо один із різновидів про позиційно-диктумної мотивації – предикатно-аргументний, для якого характерне творення українських відіменникових дієслів на підставі вибору мотиватора з таких аргументів диктуму: корелятива, темпоратива, фінітива, каузатива, рівня якості.

Ключові слова: відіменникові дієслова, про позиційно-диктумна мотивація, ментально-психонетичний комплекс, предикатно-аргументний різновид, концепт, корелятив, фінітив, каузатив, рівень якості, темпоратив.

Комплексний підхід когнітивно-ономасіологічного дослідження мотивації українських відіменникових дієслів визначений загальною спрямованістю сучасної лінгвістики на зв'язок системної та функціональної природи мовних одиниць зі структурами й операціями мислення. Мотивацію розглядаємо як наскрізну лінгвопсихоментальну операцію, результатом якої є формування ономасіологічної структури дієслова з притаманним йому значенням, а когнітивним підґрунтям – фрагмент структури знань про позначуване. Зв'язок мотиватора-іменника та дієслівного деривата спроектований на концептуальну реляцію різних компонентів концепту. Тип мотивації українських відіменникових дієслів установлюємо залежно від статусу концептуального фрагмента, обраного мотиваційною базою, що й визначає **постановку проблеми**.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема відіменниково-дієслівної деривації в сучасній лінгвістиці потребує вирішення в когнітивно-ономасіологічному аспекті, що полягає у визначенні мотиваційних особливостей дієслів та їхньої знакової позиції в структурах свідомості, конекцій із концептуальною позицією мотиваторів [1]. Когнітивно-ономасіологічний аналіз має двовекторне спрямування: від інтерпретації ономасіологічної структури до моделювання концепту – «інформаційної структури, що відображає знання та досвід людини, оперативної змістової одиниці пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозку (lingua mentalis)» [2]. Слідуючи за О. О. Селівановою, ми прирівнюємо концепт до ментально-психонетичного комплексу, що враховує кореляцію вербального внутрішнього лексикону, знань у мові та про мову з невербальними знаннями та психічними функціями почуттів, відчуттів, зорових, слухових та інших образів тощо [1].

При творенні відіменникових дієслів використовуємо вербальну інформацію про позначуване, зокрема знання про позитивно-диктумної природи. Диктум пропозиції в логічній та концептуальній семантиці, рольовій граматиці розглядають як предикатно-

аргументну структуру, аргументами якої є актанти та сірконстанти, а головною умовою використання – істинність та об'єктивність змістової інформації, закладеної в структурі диктуму (У. Чейф, Ч. Філлмор, Р. Шенк, В. Богданов, І. Сусов та ін.).

Пропозитивно-диктумна мотивація українських відіменникових дієслів ґрунтується на селекції мотиватора саме зі сфери диктумних (об'єктивних, істинних) знань, що позначені лексемами в прямих значеннях [1]. За загальним механізмом така мотивація є метонімічною, на відміну від асоціативної, де панівною мисленнєвою операцією є метафорична симіляція. Метонімія є більш реалістичною, ніж метафора, оскільки «оперує не образно-асоціативною подібністю, а реальною суміжністю, співположенням позначуваних або їхньою парціальністю» [3]. Метонімічність пропозиційно-диктумної мотивації відіменникових дієслів перетворює їх на «компактні найменування ситуацій та структур дійсності, які невідворотно тягнуть за собою уявлення про учасників ситуації та найважливіші компоненти позначеної структури діяльності» [4, с. 54], експліковані як ономасіологічні ознаки. При пропозиційно-диктумній мотивації метонімія як загальний механізм найменування спирається на об'єктивний суміжний зв'язок не лише знаків, а й інтеріоризованих (мисленневих) відношень, що забезпечують перебіг процесів, позначених відіменниковими дієсловами. На думку О. С. Кубрякової, об'єктивним підґрунтям метонімії є «відома невизначеність світу, у якому немає жорстких меж між цілим та його частиною, між об'єктом та його ознакою» [5, с. 89].

Зразок ономасіологічного аналізу відіменникових дієслів подає І. Р. Вихованець у монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті». Розглядаючи перехід іменника в дієслово на підставі трьох ступенів: синтаксичного, морфологічного, семантичного, дослідник зауважує: «Цікаву особливість синтаксичного дієслівного частиномовного переходу становить те, що в предикативній функції, в основному, закріпилися форми орудного та називного відмінків» [6]. Ономасіологічно відіменникові дієслова розглядають як категорію «дія, що стосується субстанції» [7]. Це визначає загальну когнітивну реляцію, що виникає у свідомості номінаторів при творенні відіменникових дієслів, – реляцію між певним процесом та компонентами-субстанціями, які забезпечують його проходження.

Когнітивна ономасіологія, безперечно, використовує значний теоретичний потенціал дериватології (праці Г. Винокура, О. Земської, І. Улуканова, О. Тихонова, В. Немченка, О. Кубрякової, М. Докуліла, Г. Марчанда, В. Дорошевського, Р. Ліза, Г. Брекеле, Д. Ворта та ін.). Українська дериватологія має вагомий теоретичний і практичний доробок у дослідженні словотвірної системи мови, типів та способів словотвору, дериваційних класів тощо (праці І. Ковалика, С. Бевзенка, Т. Возного, В. Німчука, В. Горпинича, І. Яценка, Л. Дідківської, Н. Клименко, Л. Гумецької, Л. Юрчук та ін.). Відіменні деривати у словотворчому аспекті глибоко досліджені К. Городенською та М. Кравченко. Теоретичні засади когнітивно-ономасіологічного аналізу мовних одиниць закладені О. Кубряковою, українськими дослідниками С. Жаботинською, О. Селівановою. У своїй роботі ми послуговуємося моделлю ментально-психонетичного комплексу, запропонованою О. Селівановою в монографії «Когнитивная ономасиология» [1 с. 109–150].

Мета нашої статті – з'ясувати механізм творення дієслів предикатно-аргументного різновиду пропозиційно-диктумної мотивації, виявити їхні мотиватори, що є аргументами диктуму, і встановити когнітивні зв'язки з предикатними позиціями деривата та іншими компонентами, імплікованими при переході від внутрішнього програмування мотиваційної бази до етапу селекції ономасіологічної структури найменування.

Виклад основного матеріалу. Найбільш поширеним типом мотивації серед українських відіменникових дієслів є пропозиційно-диктумний, що ґрунтується на виборі мотиваційної бази дієслова із фрагмента істинних, об'єктивних знань про позначуване, вербалізованих у знаках із прямими значеннями. Цей фрагмент у структурі ментально-психонетичного комплексу кваліфікують як диктум пропозиції, тобто мисленневий аналог, який фіксує зв'язки між елементами певної ситуації, позначеної синтаксичною

структурою, ізоморфною до речення. Відіменникове дієслово, мотивоване пропозиційно, є знаком центральної події ситуації, а його мотиватор – певним її аргументом. Таке перенесення знака аргумента на позначення події за загальним механізмом є метонімічним, оскільки відбувається мисленнєва операція поєднання за суміжністю. На позначення процесу відіменниковим дієсловом використовують лише одну з аргументних позицій – корелятив такого процесу.

Залежно від компонентів диктумної частини концепту, обраних мотиваторами українських відіменникових дієслів, ми розмежовуємо три різновиди пропозиційно-диктумної мотивації: категоріальний, еквонімічний та предикатно-аргументний. При творенні відіменникових дієслів останнього різновиду мотиваторами обирають аргументи диктуму, що встановлюють когнітивні зв'язки з предикатною позицією дієслівного деривата. У словотворі зазвичай такий різновид називають прямою мотивацією [8]: “При створенні звукової оболонки слова використовується якась з найбільш істотних ознак предмета, явища чи процесу, що є власне об’єктом найменування” [9, с.166].

При дослідженні українських відіменникових дієслів предикатно-аргументного різновиду пропозиційно-диктумної мотивації ми використовуємо такі аргументи: корелятива – компонента відповідності предметів, їхнього співіснування та взаємозалежності; темпоратива – показника часу; фінітива – компонента мети; каузатива – компонента причини дії або прояву ознаки, властивості тощо; рівня якості – психічної діяльності.

Корелятив є компонентом, що встановлює відповідність/невідповідність предмета іншому предмету, призначенню, нормі [10, с. 431]. Дієслова, мотиватором яких є корелятив, в українській мові становлять незначну групу. У структурі їхнього значення та словникових дефініціях використано компонент “згідно з”, “відповідно до”. Іменники, які є мотиваторами таких дієслів, переважно абстрактні й позначають орієнтири регламентованої діяльності: *шаблонізувати* “1) робити за шаблоном” [СУМ, 11, 394]; *абеткувати* “розміщувати що-небудь за абеткою” [СУМ, 1, 3]; *курсувати* “здійснювати регулярні рейси у визначеному напрямку, за певним курсом, маршрутом” [СУМ, 4, 413]; *акліматизувати* “приспосовувати рослини або тварин до нового клімату, до нових умов життя” [СУМ, 1, 27]; *трафаретити* “наносити малюнок, літери або цифри за допомогою трафарету (у 1 знач.), за трафаретом” [СУМ, 10, 239]; *регламентувати* “примувати кого-небудь дотримуватися певних правил, обмежень” [СУМ, 8, 479]. Аргументна функція мотиватора зумовлює наявність у деяких дієслів вторинних значень шляхом генералізації цієї функції: *регламентувати* “Точно визначати, суворо встановлювати що-небудь”, які в контексті можуть набувати метафоричності: “*Життя неможливо регламентувати*”.

Темпоратив характеризує часові обставини певної ситуації, тому його мотиваційна функція використана лише в дієсловах, пов’язаних із діяльністю, яка стосується певних проміжків часу. Це спостерігаємо в других значеннях дієслів, у яких перші значення мотивовані елементами: *весніти* “2) розквітати” [СУМ, 1, 34]; *осеніти* “ставати осіннім” [СУМ, 5, 759]. Українські дієслова, мотивовані темпоративом, мають також значення “перебувати, проводити якийсь проміжок часу”: *днювати* “проводити день; робити одноденний відпочинок” [СУМ, 2, 315]; *ночувати* “проводити ніч”; *зимувати* “проводити зиму”; *дніти* “наставати, розпочинатися (про день)” [НТСУМ, 1, 776]; *ранкувати* “проводити де-небудь ранок” [НТСУМ, 3, 873]; *перечасовувати* “Благодійниця ж, у якої *перечасовувала* сирітка Любов Марковська, доки її не помітив і не “вихотив” лікар Храпков” (І. Ле, Роман міжгір’я, 44); оказ. *перепорити* “пройти певному часу”: “А чи не пора нам пообідати? – спитав він. – Пора, вже й *перепорило*, – сказала Люба” (В. Захарченко, Смерч, 23) тощо. Дієслово *днювати* разом із *ночувати* генералізує власне темпоративне значення, використовуючи мотиватор як еквонім: “бути де-небудь весь час або багато часу” [СУМ, 2, 315], – корелюючи в останньому значенні “багато часу” з імплікованим рівнем кількості.

Мотиватор-темпоратив використовують у дієсловах агентивної діяльності (трудової, фізіологічної), визначаючи цикли людської праці або життя: *веснувати* “виконувати

весняні роботи” [СУМ, 1, 341]; *вечеряти* “їсти ввечері” [СУМ, 1, 344]; *повечіркувати* “їсти після вечері” [СУМ, 6, 645]; *термінувати*² “учитися певний час у ремісника” [СУМ, 10, 88]; *жнивувати* “збирати хлібні рослини (під час жнив)” [СУМ, 2, 539]; *храмувати* “відзначати храмове свято, брати участь у цьому святі” [СУМ, 11, 137] тощо. Значення перебігу всього циклу людського життя має дієслово *вікувати* “проживати свій вік, жити”, мотиватором якого є іменник *вік* “період життя однієї людини”: “*Життя ж коротке, звікував – і квіт*” (Л. Костенко, Маруся Чурай, 64). У контексті це дієслово може реалізувати значення частини циклу “дожити вік, що залишився”: “*Було Миколі жалко її, ще молоду жінку, якій уже доведеться звікувати зі своїм оцим дрібним “ярмарком”*” (В. Захарченко, Дім під ясенами, 126). Це дієслово розвиває вторинні значення: “Довго перебувати і жити денебудь” – шляхом генералізації мотиватора та його кореляції з локативом і рівнем кількості, а також на підставі симіляції концептуальних сфер ЛЮДИНА та ПРЕДМЕТНИЙ СВІТ: “Завжди, постійно перебувати, знаходитися денебудь (про предмет)” [НТСУМ, 1, 672].

Фінітив як компонент мети в диктумі пропозиції відображений у значенні мотивованих ним дієслів, що не є чисельними й позначають переважно **трудова діяльність**, спрямовану на досягнення певної мети: *фільмувати* “знімати на кінострічку для фільму” [СУМ, 10, 596]; *порядкувати* “привести до порядку” [СУМ, 7, 156]; *гендлювати* “торгувати з метою наживи; баришувати, спекулювати” [СУМ, 2, 49]; *зяблювати* “орати на зяб” [СУМ, 3, 742]; *мишикувати* “1) полювати на мишей” [СУМ, 4, 723]; – рідко **психічну дію** та **перебування**: *совістити, соромити* “картати когось, намагаючись викликати почуття сорому” [СУМ, 9, 435], *нічлігувати* “залишатися десь на нічліг” [СУМ, 5, 429].

Каузатив служить мотиватором також незначної кількості українських відіменникових дієслів, що зазвичай позначають причиново-наслідкові дії. У деяких дієслів значна частина інформації щодо протікання дії імплікується в процесі селекції мотиватора: *тедзатися* “1) збуджено бігати, стрибати від укусу гедзя (про тварин)” [СУМ, 2, 45]; *штилювати* “стояти не рухаючись через повний штиль (про судно)” [СУМ, 11, 538]; *учадіти* “1) отруїтися чадом, димом (до головного болю, запаморочення або смерті)” [СУМ, 10, 53]; *локаутувати* “звільнити внаслідок локауту” [СУМ, 4, 542]; *чудувати* “1) викликати подив, здивування в кого-небудь” [СУМ, 11, 377]; *штормити* “бути дуже розбурханим під час шторму (про море, озеро)” [СУМ, 11, 542].

Ономасіологічна імплікація в подібних дієсловах відбувається на підставі використання носіями мови знань про сценарій, ситуацію, які можуть бути викликані певними причиновими відношеннями, або з огляду на контекстне оточення. Мотивовані каузативом дієслова зазвичай не є багатозначними, але деякі мають еквонімічно мотивовані значення: (*учадіти* “Отруїтися, довгий час вдихати якийсь сильний запах або сморід”), або метафоричну семантику, мотивовану асоціативнотермінальним компонентом концепту: *тедзатися* “2) капризувати, вередувати, упіратися”; *учадіти* “2) втратити здатність розумно міркувати, ясно сприймати і розуміти навколишнє” (у сфері психічної діяльності людини, перенесення зі сфери руху та фізіологічної дії).

Рівень якості є мотиватором незначної кількості українських відіменникових дієслів психічної діяльності: *естетствувати* “вдаватися в естетство, виявляти естетство” [СУМ, 2, 489]; *іронізувати* “ставитися до кого-, чого-небудь з іронією; висміюватися когось, щось, насміхатися, кепкувати з когось, чогось” [СУМ, 4, 47]; *безумствувати* “діяти нерозсудливо і робити нерозумні, безглузді вчинки, шаленіти” [СУМ, 1, 151]; *фанаберитися* “триматися з фанаберією, пихато” [СУМ, 10, 558]; *гонорувати* “гордовито триматися, зневажливо ставитися до інших” [СУМ, 2, 123]; *зlobувати* “бути зlobно, вороже, недобррозичливо настроєним щодо кого-небудь” [СУМ, 3, 598]; а також мовленнєвої діяльності (*басити* “говорити або співати басом” [СУМ, 1, 109]); руху (*галопувати* “бігти галопом (про коня) або їхати на конях галопом” [СУМ, 2, 21]). Позначення психічної діяльності зазвичай корелює з модусом концепту. Рідко знаки рівня

якості обирають мотиваторами в концепті ЛЮДИНА щодо дієслів фізичної (трудової) діяльності: *ароматизувати* “1) додавати в страву, напій ароматичні речовини; 2) збагачувати (нафту, бензин і т. ін.) ароматичними речовинами”. Кореляція рівня якості з рівнем кількості породжує дієслово *посилювати* “робити сильнішим”: “І далекий переклик нічних поїздів тільки **посилював** біль втрати” (О. Гончар, Людина і зброя, 7).

Висновки та перспективи дослідження. З’ясовано, що пропозиційно-диктумна мотивація українських відіменникових дієслів є найбільш поширеною і підтверджує концепцію синтаксичної природи деривації, адже мотиватори дієслів обрані зі сфери предикатноаргументної структури (диктуму) концепту й мають прямі значення. За загальним механізмом цей тип мотивації є метонімічним, оскільки дія позначена на підставі суміжності з відповідною субстанцією. Когнітивно-ономасіологічний підхід до дослідження механізмів номінації українських відіменникових дієслів слугує перспективою подальших наукових студій.

Список використаної літератури

1. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология: монография / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фytосоциологического центра, 2000. – 248 с.
2. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина / под. общей ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Восток, 1996. – 144 с.
3. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление / Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 242 с.
4. Панкрац Ю. Г. Глагол и особенности его категориальной семантики / Ю. Г. Панкрац // Теория грамматики: лексико-грамматические классы и разряды слов. – М. : ИНИОН, 1990. – С. 51–73.
5. Кубрякова Е. С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка. Модели действия / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1992. – С. 84–90.
6. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
7. Соболева П. А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / П. А. Соболева – М., 1970. – 40 с.
8. Современный русский язык / под ред. В. А. Белошапковой. – М. : Высшая школа, 1981. – 560 с.
9. Языковая номинация. Общие вопросы / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1977. – 354 с.
10. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова – М. : Наука, 1988. – 440 с.

Список умовних скорочень

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1–11.

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови: В 4х т. / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Вид-во «Аконіт», 1999. – Т. 1–4.

References

1. Selyvanova E. A. (2000). A Cognitive Onomasiology: Monograph / E. A. Selyvanova. – K. : Yzdvo ukraynskoho fytosotsyolohycheskoho tsentra. 248 (in Russ)
2. Concise Dictionary of Cognitive Terms / E. S. Kubryakova, V. Z. Demyankov, Y. G. Pankrác, L. G. Luzin / pod. obshchey red. E. S. Kubryakovoy. – M.: Vostok, 1996. 144 (in Russ)
3. The Role of the Human Factor in Language. M., 1988. 242 (in Russ)
4. Pankrác Y. G. (1990). The Verb and the Features of its Categorical Language // The Theory of Grammar: lexical and grammatical classes and word classes / Y. G. Pankrác. M. (in Russ)
5. Kubryakova E. S. (1992) Action Verbs through their Cognitive Characteristics // Models of Action. Logical analysis of language / E. S. Cubreacova. M. (in Russ)
6. Vykhovanets I. R. (1988) Parts of Speech in Semantic and Grammatical Aspect / I. R. Vykhovanets. K. (in Ukr)
7. Sobolev P. A. (1970) Applicative Grammar and WordBuilding Modelling: Thesis. Dis. ... Dr. Philology / P. A Sobolev K. 40 (in Russ)

8. Modern Russian Language / ed. V. A. Beloshapkovoy. M.: Vysshaya shkola, 1981. 560 (in Russ)
9. Language nomination. General Questions / ed. B. A. Serebrennikov. M.: Nauka, 1977. 354 (in Russ)
10. Zolotova G. A. (1988) Syntax Dictionary. The Repertoire of the Elementary Units of the Russian Syntax / G. A. Zolotova M.: Nauka. 440 (in Russ)

KOCHERGA Galina Vasylivna,

Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian linguistics and applied linguistics Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy

e-mail: kocherga_galina@ukr.net

THE MECHANISM OF THE PROPOSITIONALDICTUM MOTIVATION OF THE UKRAINIAN DENOMINATIVE VERBS: THE COGNITIVE ASPECT

Abstract. *The article deals with the motivation as a linguistic psychomental operation, which results in the formation of the onomasiological verb structure with inherent value, and the cognitive basis is a fragment of knowledge structure about the denoted. The relation of a noun motivator and a verbderivative is projected to a conceptual correlation of various components of the concept. The motivation type of the Ukrainian denominative verbs is set depending on the status of conceptual piece, chosen be the motivational base, which defines the **formation of the problem**.*

The main research results. *A propositionaldictum motivation is based on the selection of the motivational verb base selection from the fragment of the true, objective knowledge about denoted, verbalized in signs with direct meanings. This fragment in the structure of the mentalpsychonetic complex is qualified as a proposal dictum, a mental analogue, that captures the relationship between the elements of a situation that is denoted by the syntactic structure, isomorphic to a sentence. A propositionally motivated denominative verb is a sign of the central event of the situation, and his motivator is an argument. Such an argument carrying for an event denoting as a general mechanism is analogical, because it uses the mental operation of a combination of a motivator and a derivative by contiguity.*

*Depending on the components of the dictum part of a concept elected by a motivator of the Ukrainian denominative verbs, we distinguish one of the types of the propositionaldictum motivation, the predicateargument one, that is the **purpose of our study**.*

Conclusions. *Propositionaldictum motivation of the Ukrainian denominative verbs is the most common and confirms the concept of syntactic nature derivation, as the verb motivators are elected from the scope of predicateargument structure (dictum) of the concept and have direct meaning. As a general mechanism for this type of motivation is analogical, as indicated action is based on adjacency with the relevant substance. Cognitiveonomasiological approach to study the mechanisms of nomination of the Ukrainian denominative verbs serves as the prospect of further scientific studies.*

The scientific innovation. *The creation of the predicateargument verbs type uses motivators that are the dictum arguments that establish cognitive links with predicate positions derivative and other components, that are implied during the transition from internal programming of the motivational framework to the selection stage of onomasiological structure naming.*

Keywords: *denominative verbs, a propositiondictum motivation, a mentalpsychonetic complex, a predicateargument kind, a concept, a quality level, a causative, a finite, a correlate.*

Надійшла до редакції 29.01.2016

Прийнято до друку 14.03.2016